

ГЕОРГИ ДИМОВ

ЗАХАРИ СТОЯНОВ

ЛИТЕРАТУРНИ ПОЗИЦИИ И ХУДОЖЕСТВЕН МЕТОД

I

С многообразната си дейност личността на Захари Стоянов привлича вниманието както на историографа и литературоведа, така и на социолога и психолога. Трудно е наистина човек да си представи съчетани в един образ неграмотното медвенско овчарче с верния съратник на Бенковски и Волов, правдивият разказвач за национално-освободителните борби, талантливият публицист и защитник на народните правдини с подръжника на антидемократичната политика на буржоазните правителства, на монархията — какъвто Захари Стоянов става през последните няколко години на краткия си — 38 годишен живот. Бързите обрати в жизнена съдба, противоречията в обществена практика и книжовно творчество са били дълго време причина да не бъде определено истинското място на талантливия писател в развитието на националната ни литература, да се подценява значението му за развитието на реализма в художествената ни книжнина. И ако политическата дейност, идейно-мирогледните позиции на Захари Стоянов са сравнително по-добре изучени и осветлени, то литературното му дело досега се е разглеждало главно откъм неговата историко-познавателна страна.

Едва ли е необходимо днес да се доказва, че идейно-политическите позиции, гражданското поведение и литературното творчество на видния историограф и писател са във връзка с характера на многообразната и бързо изменяща се действителност, сред която той е трябвало да живее. Терзират съществени страни от края на възрожденската епоха и първото десетилетие след Освобождението. Разбира се, от вниманието ни не трябва да убягват и някои специфични черти на неговата богато надарена личност — способна на силни изживявания, на решителни действия, на смели дръзновения. Няма съмнение, че за да може авторът на „Записките“ да заеме своето достойно място в редицата на онези бележити творци на художествени ценности, които утвърдиха и издигнаха националната ни литература, трябва да се хвърли светлина и върху литературните му позиции, и върху художествения му метод. Тогава ще ни станат по-разбираеми неговите идейно-творчески подбуди, естетическите достойнства и художествената сила на литературното му дело, ще се видят живителните сокове, които са подхранвали това оригинално дарование — плодотворна издънка на вечно жизнените народни низини.

Националната ни литература не брои много имена с подобна житейска и творческа съдба. До 20 годишна възраст — безпросветно детство, овчар из добруджанските степи, изпитва всичката суровост на пълния с материални лишения, духовно невежество и убогост живот на котленските овчари, на абаджийския еснаф от онова време. По-късно дoсегът му с русенското читалище „Зора“, със семейството на легендарната баба Тонка, с книгите и вестниците на революционната емиграция пробужда съзнанието, разкрива хоризонти пред будния и търсещ ум, осмисля живота на младия патриот. Няколкогодишна апостолска дейност — участие в Старозагорския бунт, в организирането на Априлската епопея, свидетел на нейното величие и погром, сетне — неизброими лишения и неволи. Каленият в такива изпитания дух успява да отхвърли много заблуди, проумява някои истини, обогатява се с опита и знанието на националната и световната прогресивна мисъл и литература. След Освобождението, когато буржоазните власти готвят нов хомот за народа, потъпкват възвишените национални, социални, нравствени идеали на възрожденците, твърдата ръка на предания патриот, която някога е държала здраво пушката и сабята, сега взема перото, за да направи достойние на сънародниците си това, което е видял, преживял, изпитал, да възхвалява и клейми, да зове и проклина, да сочи примери на идеен и нравствен подвиг.

Не може да не ни удивлява обстоятелството, че само за едно десетилетие Захари Стоянов се домогва до дълбоко идейни и естетически прозрения, до редки художествени завоевания. Когато пише своите мемоари за българските въстания или разказва за легендарния път и трагичната съдба на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа — Захари Стоянов вече е имал определени възгледи за смисъл и значение на литературата, за онези принципи, от които трябва да се ръководи всеки писател, който иска с произведенията си да учи и възпитава поколенията на граждански добродетели, на възвишени национални и общочовешки идеали.

Преди бъдещият писател-историограф да влезе в допир с идеологията на революционното движение, духовният му кръгзор е твърде ограничен. Единствената му духовна храна дотогава са били пълните със суеверия и предразсъдъци книги като „Митарствата на блажена Теодора“, „Камък падна от небето“, „Ревизията на света Богородица в ада“, „Чудесата на света Богородица“ и други подобни, които тровели и обърквали неукрепналото младежко съзнание. Едва в библиотеката на русенското читалище след 1872 г. той има възможност да се запознае с вестниците и книгите на Раковски, Каравелов, Ботев, с отделни съчинения на другите възрожденски писатели, както и с някои произведения на руската и западноевропейската литература.

Известно е, че Захари Стоянов не е имал почти никакво системно школко образование — всичко придобива по пътя на самообразованието и то при най-несгодни условия. Няма е възможност да се занимава обстойно с въпросите на естетиката, на литературната теория и критика, за да търсим у него стройно изградена система от възгледи. Завоюваното обаче в тази област учудва със своята дълбочина и широта. То разкрива една неизтъквана досега страна от самобитната личност на Захари Стоянов, има значение за правилната оценка на усилията му за развитието на българската литература и култура.

Корените на Захари Стояновите литературно-критически и художествени възгледи несъмнено водят в книжовното и идейно наследство на въз-

рожденците-революционери. Учителите на възрожденските ни писатели, на революционните ни дейци са учители и на Захари Стоянов.

Още с първия си опит за литературна изява Захари Стоянов подема демократичните възрожденски традиции. В статиите и фейлетоните, печатани след Освобождението във вестниците „Работник“, „Независимост“, „Братство“, „Борба“ намират естествено продължение най-характерните страни на предосвободенската революционна публицистика. По идейно съдържание, социален патос, стилно-езикови средства и похвати, емоционалност и образност те ни насочват към публицистиката на Л. Каравелов от „Свобода“ и „Независимост“. Начеващият писател заема от своя учител надслова на поредицата фейлетони „Знаеш ли кои сме?“ дори и псевдонима му. В друг фейлетон, все под същото заглавие като мотото са поставени стиховете от Ботевата „Елегия“ — „Кажи ми, кажи, бедни народе. . .“ Макар и писани при различна обществено-историческа обстановка фейлетоните на Захари Стоянов подобно на тези на Каравелов и Ботев са пропити с патриотичен патос, клеймят и разобличават новите поробители и експлоататори на народа — политици, царедворци, търговци, владици — погаврили се жестоко с вековните народни тежнения за политическа свобода, социална справедливост, културен напредък. Политическите условия в следосвободенска България подхранват публицистичния талант на възнегодувалия патриот, сродяват го още по-дълбоко с идеологията на българските възрожденци, с разбиранията им за характер, роля и значение на културата, литературата, изкуството.

★

За литературните позиции на Захари Стоянов може да се съди не само от практиката му като писател-белетрист и мемоарист, но и от редицата негови литературно-критически статии, рецензии, отзиви, от множество преки изказвания.

Най-непосредствен и авторитетен „наставник“ за Захари Стоянов е безспорно Л. Каравелов. В неговото творчество той намира отговор на собствените си търсения, образец как да се служи на народа със средствата на литературата. Публицистичните и художествените произведения на Каравелов са тези, които първи подхранват и определят литературно-художествените и критически схващания на по-късния белетрист. Захари Стоянов е страстен поклонник на Каравелов: за него той пише статии и книги, редактира съчиненията му, сочи го за образец на гражданин-патриот и писател-реалист. „Ще дойде такава едно време, когато хората ще се ценят по Любена. „Четеш ли Любена? Възхищаваш ли се от него? — ще се пита бъдещото потомство и ще узнава друг другиго“ — заявява с пълна увереност Захари Стоянов в книгата си „Чърти из живота и писателската дейност на Любен С. Каравелов“. Все по негови думи Каравелов създал цяло направление, което ще съществува най-малко цяло столетие. Очевидно нашият мемоарист вижда новото, което внася Каравелов в националната ни литература, разбира от где идва голямата жизненост на неговите художествени произведения. Правдивото повествование, реалистичните образи на автора на „Българи от старо време“ са обайвали Захари Стоянов — оттук и високата, понякога дори пресилена оценка за значението на неговата литературна дейност. Авторът на бележитите „Записки по българските въстания“ споделя напълно Каравеловите художествени и литературно-критически принципи, а това значи, че приема

в голяма мяра и литературно-естетическото и критическо кредо на руските писатели-демократи от 60-те години. Че това е така свидетелствуват редица факти. Захари Стоянов познава творчеството на най-изтъкнатите представители на руската художествена и критическа мисъл. Тях той чете и препрочита, препоръчва и на другите. Множеството запазени извадки и бележки от съчинения на Херцен, Белински, Чернишевски и други са особено показателни както за определяне на основната линия в литературните позиции на Захари Стоянов, така и за широтата на неговите културни и художествени интереси. Те са показателни и за усилията на самоукния писател да навлезе по-надълбоко в специфичните черти на художествената литература, в някои формално-художествени страни на литературното произведение.

В някои от преписаните пасажии от съчиненията на Белински се срещат например такива мисли: „Гдето има живот, там има и поезия, но животът е само там гдето има и идея“; „Под „стил“ се разбира непосредственото, дадено от природата, умение на писателя да употребява думите с тяхното настоящо значение, да се изразява сбито, а много да казва, да бъде кратък в многословието и плодовит в краткостта, тясно да слива идеята с формата и на всичко да налага оригинален, самобитен печат на своята личност, на своя дух“; писатели, които нямат определени възгледи за живота, ръководни идейни принципи, а „пишат само за това, за да пишат, както пеят птиците за това да пеят само“, в които „няма ни любов, ни ненавист, ни съчувствие, ни вражда към обществото, са безцветни и излишни, служат само „като забавници на обществото“; всеки човек, включително и поетът изпитва „над себе си неизбежното влияние на времето и мястото“, „поезията е възпроизвеждане на действителността — тя не измисля нищо, което не съществува в действителност. Всяка друга поезия е празно фантазърство, глупост, способна да забавлява само ограничените същества. Заради това мярка за достойнството на поетическото произведение е вярност на неговата действителност“. Или пък предупреждението към драматурзите и комиците, че изобразяват „накичени кукли“, а не живи хора“, способни да забавляват само малолетните, „а не съвременното общество“, което те не познават, затова и създават характери, които никъде не се срещат и т. н. От подобен характер са цитатите и от другите руски мислители и художници на онова време, пък и от някои западноевропейски писатели — Лесинг, Хайне, Тен, Маколей и др. А това от своя страна още един път говори за особената близост с Каравеловия идеен свят, който, както е известно, търпи влиянието и на западната позитивистка мисъл.

Като пример и школа за младите той непрестанно сочи руската и европейската класика. В отговор на запитване на ученик от Сливенската гимназия, Захари Стоянов с писмо, поместено във в. „Борба“, му препоръчва да чете съчиненията на Херцен, Белински, Чернишевски, Гогол, Добролюбов и т. н. Съществуващите разнообразни факти ни дават основание да заключим, че Захари Стоянов търпи въздействието на руската и световната прогресивна мисъл и по пряк път, и чрез публицистиката и художествените произведения на Каравелов и Ботев. Тук обаче трябва да се подчертае, че това влияние върви само по определена линия, не е всеобхватно, поради което авторът на „Записките“ не се издига до прозренията на един Ботев за тенденциите на бъдещото социално развитие, до социалистическо-утопическите възрения на руските революционни демократи. А това очевидно не е без значение за по-късния идеен завой на дясно,

когато някогашният апостол на Априлското въстание изменя на демократичните възрожденски традиции.

Подобно на своите учители Захари Стоянов смята, че само такава литература има оправдание, която разкрива определени страни от живота, която съдействува за осъществяването на патриотични, социални и културни идеали. Вярност с жизнената правда, съзвучие със социалните тенденции на времето, отклик на най-актуалните въпроси, които вълнуват хората — ето някои от основните принципи, на които трябва да отговаря всяко художествено произведение. С актуалността на съдържанието, с правдивостта на изображението се обяснява, според Захари Стоянов, големият интерес на читателите отпреди Освобождението към разказите на Л. Каравелов. „Това любопитство и ревност се възбуждаха у нас по тая проста причина, че сюжета беше избран, сцените, които се описваха в тия разкази, бяха съвременни, виждаме ги да се вършеха пред очите ни, изпитвахме ги и ние самите“. И ако може да се оспори твърдението, че интересът към тия творби след Освобождението бил вече значително намалял, защото условията били променени, турското робство било премахнато, — то той е напълно прав, като изисква съвременните писатели да създават произведения, в които да показват, че не само турците могли да бъдат тирани и угнетители, защото и „другите народи, без да бъдат под турско робство, са експлоатирани. Трябва да се разправи на народа, че и тираните с кръстове и знамена, неговите собствени братя са правили и следват да правят по-големи злини на своя народ, отколкото турците“. Затова именно убеденият враг на всяко робство препоръчва книгата на сръбския радикал-социалист Вася Пелагич, която разказвала за неща, сходни „с днешния ред на работите у нас“. Все с оглед на историко-познавателната и социално действена роля, която възлага на литературата, Захари Стоянов съветва българските „списовачи и преводачи наместо да избират за превеждане някои улични сантименталности, романчета и разни приказчици, които са занимание само за празноскитающите се глави, много по-голяма полза би принесли, ако превеждаха нещо положително, което е претърпяло сериозната критика и което е от обща полза за всеки народ“ (Ас. Емануилов, Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 85—86).

В статии, бележки и изказвания Захари Стоянов нееднократно подчертава огромната роля на Л. Каравелов за правилното развитие на българската реалистична литература. Тази роля той дори сравнява с ролята, която изиграва Лесинг в Германия и Белински в Русия. „Както тия последните, така и Л. Каравелов можа да убие множество литературни звезди у нас, които възпяваха „Славейчетата“, „Сиви гургулички“ и „Летни яребички“ (Неизд. съч., стр. 88).

Любен Каравелов правел на пух и прах опитите на отделни предосвобожденски писатели да отклонят литературата от пътя на реализма, от вярното разкриване на противоречията в живота. Подобни принципи се стреми да следва и Захари Стоянов в оценката на литературните произведения.

Разбира се, преклонението пред Каравелов не му пречи да види предимствата на Ботев като поет и художник. „Само едно не притежаваше Каравелов в сравнение със своя ученик Ботев: огъня, възвишените чувства, гения и поетическата дарба на последния. Само едно стихотворение на Ботева, само един негов куплет е в състояние да тури преграда между двамата писатели и съвременници, да докаже, че Любен е даровит пи-

сател, чуден стилист и публицист, но не и поет по вдъхновение. Мисъл и форма превъзходна, лекост неподражаема, сатира и ирония, но навсякъде разумът, техниката и тенденцията вземат връх над поезията“ (Христо Ботев, опит за биография, стр. 438). Самоукият критик правилно съгледва в какво се състои силата на Ботевата поезия.

С идейното съзряване на З. Стоянов и активното му включване в общественния живот след Освобождението се разширяват и литературните му познания, укрепва съзнанието за ролята на литературата в борбата срещу политическото мракобесие. Непрестанните му усилия за по-широк идеен и културен кръгзор, за собствено отношение към заобикалящата го действителност скоро му дават необходимите познания и сигурен критерий да съди за цялостния живот у нас по това време. В първите години след Освобождението у автора на „Записките“ съществува единство между социално-политически мироглед и литературни разбирания, между обществена и литературна практика.

Подобно на възрожденските писатели-революционери Захари Стоянов счита, че и образование, и наука, и литература трябва да имат за първостепенна задача да повдигнат благосъстоянието, умственото и нравствено равнище на хората, да разсейват суеверието и предразсъдъците — „които толкова пречат на всякакъв напредък“. Още през 1881 г. той пише в уводната статия на в. „Работник“ (бр. 23), че по-голямата част от българите, които уж минават за образовани, откак са захвърлили букваря и наустницата подхранват „своя ум или с Бертолдовите хитрости, или с Митарствата на св. Теодора и със Сънят на св. Богородица, или с Камък паднал от небето. . . или от Шишковият Глезен Мирчо, от хилядата и една нощ на Халима и пр. и пр.“ „Към ония що работят в книжовното поле“ българският патриот отправя апел добре да обмислят своите произведения „ако имат присърце ползата и напредъкът на народа си, па и своята собствена полза и прослава“ и нека не му се сърдят за откровената му строгост, „защото нас ни въодушевява само едно — ползата и напредъкът на народа“ (Неизд. съч., стр. 82). Художествените произведения за Захари Стоянов са форма за познаване и изучаване на реалната действителност, те трябва да принасят полза на хората. Затова и истински велики писатели са само онези, които „биват огнище и възпроизведение на ония идеи, теглила и стремления и благоденствия, които са господствующи в народа и епохата, на които принадлежат и живеят“.

Както най-добрите ни възрожденски писатели и Захари Стоянов осмива и критикува бездарните писатели, всички онези, които пишат за разни сантименталности и приключения, създават произведения без обществено съдържание. От литературата той изисква жизнена правдивост, вярно познаване на живота, идейна целенасоченост.

Захари Стоянов се домогва да разбере и някои от естетическите особености на художествената литература. Художественото произведение, за разлика от науката, не е длъжно да се придържа о изчерпателната хронологичност и фактически подробности на възпроизвежданите събития. С оглед именно на тази особеност на художествената творба Стоянов упреква Вазов загдето, печатайки за първи път повестта си „Немили недраги“ в сп. „Наука“ (1883—1884), сочел източниците на сведенията — станали обект на художествено пресъздаване. За историческата повест не са в сила законите на историческото изследване. Писателят може свободно да борави с историческия материал стига само да не изопачава жизнената правда.

Все с оглед на жизнената правдивост и реалистична образност Захари Стоянов критикува някои страни от комедията „Михалаки чорбаджи“. Анализирайки отделните сцени и моменти, критикът намира, че Вазов е изопачил живота у нас през първите години след Освобождението; главните му герои живеели като че ли все още в епохата на турското робство, а образът на Михалаки чорбаджи нямал нищо общо с поведението и психологията на чорбаджиите в следосвободенска България. Подчертава се и невярната обрисовка на слугата Петко, който с приписаните му качества подходжал да стане по-скоро началник или пристав, отколкото слуга. „Както щете, но героите на г. Вазов в „Михалаки чорбаджи“ са сакати същества. Имената им са български и турски, говорят на език понятен, но в същност те са кукли, безчувствени призраци и се привеждат в движение да говорят чрез нишки, които авторът държи в ръцете си“. И ако на посредствения вкус на публиката можело да се прости, то нищо не извинявало школувания писател — заключава Захари Стоянов, — „който разбира много добре що ще рече драматическо художество“ (Неизд. съч., стр. 112—113). Очевидно Захари Стоянов прекомерно заостря някои по-слаби моменти от Вазовата комедия. Важното в случая е обаче умението на самоукия критик да навлезе по-надълбоко в художествената творба.

По-късно Захари Стоянов излиза със статии и рецензии и за други Вазови творби, но повечето от тях са пристрасно написани, засягат не литературните качества на произведенията, а поведението на Вазов по време на Априлското въстание, продиктувани са най-често от политически съображения, — атакува се русофилството на народния поет. (Виж подробно Димо Минев, Иван Вазов и Захари Стоянов — литературни отношения и влияния, 1958 г.).

От същите реалистични позиции Захари Стоянов осмива и К. Величковата драма „Отечество“. И тук строгият критик съглежда жизнена несъобразност, неверни образи, измислени положения. Величковите революционери приличали по-скоро на дипломатически агенти, съдържанието — лишено от всякаква правдивост, отделните сцени — изпълнени с притворна чувствителност, фразьорство, надута възвишеност. „Такава поезия прави хората призраци, като закрива от очите им с мъглява фразеология живата действителност“ — заключава Захари Стоянов. Тази преценка съвпада почти с критиката, която Вазов прави по същото време на Величковия опит за драма. И народният поет намира за неестествени разговорите между Тахсин паша и бунтовниците, прекалената приповдигнатост на тона и стремежът към философствувание и ефектност и т. н. (Ив. Вазов, Събрани съч. 1950, т. XXI, стр. 100 и сл.).

Очевидно и в комедията на Вазов, и в драмата на Величков основните им слабости критикът съглежда в изопачено нарисуваните образи на героите, в липсата на типически характери, в невярното отразяване на конкретната историческа действителност. Рецензиите на Захари Стоянов не са обстойни, но подсказват за идейноестетическите качества на произведенията. Те са написани темпераментно и убедително. Издават вкус към литературен анализ. Много от неговите преценки и съждения не са загубили и днес своето значение. Това се дължи на правилното отношение, което има критикът към задачите и характера на литературата.

Захари Стоянов се домогва до правилни прозрения за характера и ролята на литературната критика. Подобно на своите учители, той е дълбоко убеден, че „два реда строга критика могат да принесат по-голяма

полза, отколкото хиляда тона хвалби“. Тези свои разбирания той излага в програмната си статия, онадсловена „Съвременната критика у нас“ (в. „Южна България“, бр. 56, 57, януари 1884). Основните положения, изразени в тази статия, още един път доказват, че Захари Стояновите литературни възгледи се движат в руслото на Каравеловата естетическа система, в руслото на естетическите разбирания на руските класици от Пушкин до Некрасов.

Припомняйки отново литературните разбирания на председателя на БРЦК, Захари Стоянов привежда примери от европейската и руската литература, за да подчертае правотата на Каравеловите възгледи за правдива, социално-действена, реалистична литература. Победата на всяка прогресивна мисъл идва едва след дълга, упорита борба с рутината, с отживялото, залязващото. Гогол и Белински спечелват слава на велики писатели след жесток двубой с многобройните „полицейски списатели, които ронеха сълзи над стария нравствен кодекс, които ахкаха и охкаха из дворянските разкошни салони и които си създаваха герои не от руската земя, а от седмото небе, плоч на тяхната бездарна фантазия“ (Неизд. съч. стр. 87 и сл). „Примерът на Белински — продължава страстният защитник на реалистичната литература — трябва да бъде последван и у нас, където „критиката е отпаднала на твърде ниска степен“ и много „книжовни светила“ се стрескат на сън от нейното име, бръщуват под път и над път, че тя, критиката „не трябва да бъде строга и придирчива, да се незадълбава твърде в чувствителното място“, защото в противен случай щели „да се убият и така малкото ни число книжовни труженици“. Удивлявайки се на подобни схващания, Захари Стоянов остро иронизира техните носители и отново подчертава, че критиката не „трябва да бъде като молитва, с комшийски характер“, защото такава критика не помага на писателите да видят своите недостатъци. От строга критика се плашели само посредствените, а истинските таланти с умение използвали правените им бележки, преодолявали всякакви интриги и клевети, нищо не е могло да угаси поривите на художествения им гений (пак там, стр. 90). Строгостта, която предявява Захари Стоянов в оценките си към отделни художествени творби, не идва от някакво негово нихилистично отношение към националната ни литература, а от грижата му за пълноценно творчество, което да догонва достиженията на световната художествена мисъл.

Захари Стоянов следи с внимание развитието на националната ни художествена книжнина. Еднакво се гневи и бунтува срещу търгашеството, посредствеността в обществения живот и в литературата. Той има верен усет не само при оценка на социалната насоченост на литературата, но и за нейните художествени качества. И тук за критерий той взема произведенията на великите руски и европейски писатели и от тези мащаби мери произведенията на нашите писатели. Оттук и острите му критически бележки за редица появили се тогава творби, твърденията му, че все още нямаме много истински художествени произведения.

Когато човек чете неговите критики, статии, рецензии, отзиви, спомня си веднага за вестниците „Свобода“ и „Независимост“. Твърде много общо има между тях и в идейна насоченост и в публицистична страстност, в стила и езика. И ако Каравелов, Нешо Бончев, Ботев положиха основата на истинската литературна критика във възрожденската литература, то може да се каже, че Захари Стоянов съди със същата мяра за литературния живот в първите години след Освобождението. Както те, така и авторът на „Записките“ гледа на литературната си дейност като на патрио-

тично дело, което има за цел идейното възпитание и културното издигане на народа. Това съзнание определя и бойкия полемичен характер на неговите критически статии и рецензии, техния публицистичен патос.

Разбира се, Захари Стоянов пречупва схващанията на своите учители през личното си светоотношение с оглед характера на новата действителност. Би било неправилно да се гледа на Стояновите реалистични литературни позиции като резултат само на чуждо влияние. Такова едно опростено схващане би обеднило тази толкова самобитна и богато надарена личност — способна на дълбоки прозрения и естетически завоевания. И лично дарование, и благотворно въздействие, и обществени предпоставки и закономерности имат своя дял в така оригинално изявената личност на Захари Стоянов.

По времето когато пише „Записките“, „Четите“, множеството си фейлетони, критики и рецензии литературните му позиции носят същия демократичен реалистичен характер, както и общественно-политическите му възгледи. Когато по-късно у него започва идеен прелом, започва и процес на отстъпление от здравите реалистични позиции. Това отстъпление намира израз и в редица критики и рецензии на Вазови произведения. Без да опростяваме проблема за отношението между мироглед и метод, при Захари Стоянов този въпрос не е така сложен, като например у един Вазов. За автора на „Записките“ демократичната му идеология, дълбоките му връзки с най-прогресивната част на тогавашното общество, богатият му жизнен опит се оказват решителни и за литературните му позиции.

II

Разбиранията на Захари Стоянов за характера, смисъла и значението на литературата намират въплъщение в собствените му съчинения. Той е един от малцината български писатели-реалисти, при които идейно политически възгледи, литературни позиции и художествен метод са сравнително в най-пълно единство — поне за най-значителната част от книжовното му дело. С ясно съзнание за голямата социална роля на литературата, запознал се с творчеството на възрожденските ни писатели с руската демократическа художествена и естетическа мисъл, Захари Стоянов създава произведения, които въздействуват и на съзнанието и на сърцето на читателя, обогатяват го със знания, вдъхновяват го да служи на високи национални и общочовешки идеали, да се възхищава от величавото, да мрази и ненавижда дребнавото, мерзкото в живота.

Започнал с общественно-политически статии и фейлетони, Захари Стоянов продължава традициите на възрожденската революционна публицистика. С каравеловски сарказъм, гняв и злъчен хумор, образен език и стилни средства са изпълнени фейлетоните и статиите му от началото на 80-те години. Едни и същи са социално-политическите предпоставки и индивидуално-творческите импулси и когато Захари Стоянов пише бойките си публицистични статии, и когато разказва в биографична, очеркова форма за национално-освободителните борби. Изворът на вдъхновение и на публициста и на мемоариста е един и същ. А това определя може би и жанра, който авторът избира, за да възсъздаде една епоха — наситена с драматизъм и величие. Дълбоките му убеждения, че всяко произведение трябва да принася полза, да дава познания, да вдъхновява за по-възвишени национални и общочовешки идеали обуславят и обсега на неговата тематика, характера на книжовното му дело. Плод на такова съзнание са

книгите му за Левски, Каравелов и Ботев, за четите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Ст. Караджата, тритомните му „Записки по българските въстания“. Ако първите съчинения имат предимно биографически очерков характер, то последните две произведения, макар и да разказват за действителни исторически събития и лица, имат качества на талантливо написани повести. И едните и другите са интересни не само с идейно-тематичната си насоченост, с документално-познавателния си характер, но и с белетристичния начин на изложение, с ярките образи и картини, с правдивата жизнена атмосфера и особено с яркия национален колорит.

Известно е, че мнозина са си опитвали перото да разкажат за живота на възрожденските дейци, за национално-освободителните борби, но с малки изключения произведенията им са отдавна забравени, днес никой не ги търси и чете. А ето „Записките“ на Захари Стоянов, разказите му за живота на Левски, за трагичната съдба на четата на Хаджи Димитър и Караджата продължават да вълнуват, да въздействуват с внушителна сила на читатели и писатели, да будят размисъл и възхищение. И днес всеки, който иска да се пренесе в онази епоха — епоха на големи изпитания и трагизъм — посяга към книгите на Захари Стоянов, особено към „Записки по българските въстания“.

И изпъква веднага въпросът — къде се крие тази тяхна жизненост, неотслабващата им обаятелна сила? Отговорът може да бъде само един — в начина, по който Захари Стоянов разказва за историческите събития, в идейните позиции, от които гледа на национално-освободителното движение, в метода, чрез който отразява живота, рисува цялостната действителност на онази епоха.

Преди всичко — какви са подбудите, какъв е идейният замисъл, които карат самоукия патриот, който толкова години наред е държал овчарската гега и абаджийския напръстник, да вземе перото, за да описва и разказва за лично видено и преживяно, за живота на титаните на националната революция, за нейния най-ярък израз — Априлската епопея?

Захари Стоянов създава своята историческа проза в обстановка на пълно противоречие между неговия възрожденски демократизъм и хуманизъм, от една страна, и политически консерватизъм, еснафския морал на заграбилата властта буржоазия — от друга. Отвратен от непосредното настояще, той се връща към близкото минало, за да изпъкне с още по-голяма грозота съвременният нему обществен ред.

Свидетел на една действителност, диаметрално противоположна на онази, за която са се борили и умрели най-светлите възрожденски умове, той счита за свой патриотичен и човешки дълг да припомни за жертвите, за идейното величие и нравствения героизъм на възрожденските дейци от Раковски до апостолите и мъчениците на Априлското въстание, „които посяха семето за независимост и които или изгниха по тъмниците, или бидоха избесени и удушени, или паднаха храбро на бойното поле за българската свобода, и които тогава пред лицето на тия владици, чорбаджии и високопоставени българи бяха вагабонти, нехранимайковци и чапкъни“. Макар турското иго да е премахнато, свободата, за която са мечтали възрожденците, още не е постигната. „И така, България не е още освободена както трябва; защото тя се освободи от турците, а не от техните ортаци — чорбаджиите. Но натискът на века, естественият ход на работите, течението на времената и знанието, пред които са принудени да отстъпят и непреклонните монарси, и фанатиците папи и патриарси, и въобще всички притеснители на човешкия род и на разума, няма съмнение, че после ня-

колко години у нас и следи даже няма да останат от тези изедници“ — пише той във в. „Работник“ през 1881 година.

Говорейки за онази героична епоха, живият участник в тези борби чертае контурите на мрачната следосвобожденска действителност, издига глас на бунт, че новите поколения изневеряват на възрожденските завети, че отново чорбаджиите и калугерите властвуват. „Днес, вашата бащиния е осквернена — говори Захари Стоянов на гроба на Хаджи Димитър, — днес тя е мърша за гладни запии и дебели калугери. А всеки, който дигне юнашки врат и погледне към въздихающата тая мърша, той е хайдутин, хаймана и разбойник“.

Правилните общо взето идейни позиции, от които Захари Стоянов пристъпва към възсъздаване на национално-революционни борби, имат своето значение за реалистичния му художествен метод. Под художествен метод тук ние ще схващаме не само пряко изявените теоретически принципи на писателя, а главно онези идейно-художествени начала, по които е отразена историческата действителност и които могат да се разкрият при анализа на неговите произведения.

Още в предговора към „Записките“ З. Стоянов предупреждава, че между описаните „герои не фигурират твърде начесто ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, все от долна ръка. Не фигурират те именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях“. И по-нататък: „От чорбаджиите, по-първите търговци, дипломираните учени, Комитетът се вардеше като от турците, защото на тия хора гечинмекът беше добър, следователно малко ги интересувахе тях съдбата на България“. Заедно обаче с тези верни заключения авторът допуска и някои исторически несъобразности: тенденция да отрече участието на интелигенцията в национално-освободителните борби, макар че при конкретното повествование да не може да избегне историческите факти, които говорят за огромното значение на демократичната и революционна интелигенция в националната революция; стремеж да се омаловажи ролята на революционната емиграция в Румъния, на БРЦК, както и значението на руско-турските войни за пробуждане на националното съзнание. Тези и някои други по-незначителни слабости не изменят общото възторжено отношение, което има историографът-белетрист към национално-освободителното движение, — намерило в негово лице рядко вдъхновен художник.

Пристъпвайки към осъществяване на грандиозния си план, Захари Стоянов не е мислил да създава художествено произведение, а чисто и просто да изложи в понятна за народа форма онова, което е научил, видял, преживял. „Святата истина ни бе знамето“ — заявява той в прочувствено написания предговор към „Записките“. Но тази истина не е истината на безстрастния историк-хроникьор, на педантичния учен, а истината на голямото патриотично сърце, на страстния поклонник на възрожденските дейци, който цял запламтява щом се заговори за онази епоха. В процеса на писането той сам се убеждава, че не може да остане само при голите факти, не може да запази „сухата обективност“, да не изказва „симпатии и антипатии“, да не съобразява „с духа на времето“. „Колкото и да се предварях да бъда само прост тълкувател на факти и верни картини, не можах да се стърпя за да не изпусна на някои места по две-три думи — мои съждения и заключения“ — подчертава българският историограф в края на книгата си за Левски. Затова не може да се съгласим със Стоян Заимов, който смята, че Захари Стоянов би постъпил „по-добре“, ако

„само разказваше и описваше събитията“, а не да бъде едновременно „и повествовател и съдия на миналото, а прокурор на сегашното“. (Миналото... стр. 129). Сам Захари Стоянов изповядва: „Влезте, читателю, в положението на човек, който е имал съприкосновение с борците за българската свобода, който е бил свидетел на техните мъченически страдания и вие ще разберете, че днес е невъзможно да се заговори с благороден език...“

Макар авторът на „Записките“ да възнамерява да използва събрания исторически материал и собствения си жизнен опит като биограф и историограф-мемоарист, той създава произведения, които стоят далеч от съчиненията на обикновените изследвачи на миналото, от научните исторически трактати. Той е съзнавал, че историческият материал сам по себе си остава чужд за обикновения човек, ако не се покаже отражението на историческите събития върху живота и съдбата на хората, да се подсказва за онези сложни взаимоотношения между обществен живот и личен свят, които неизбежно характеризират всеки момент от развитието на човешкото общество. Пренесъл се отново в някога виденото и преживяното, той решава да възпроизведе онази епоха не според правилата на историографския кодекс. „Но аз помислих, че не пиша ни рапорт, ни статистически данни. Освен това зная аз вкуса на повечето от нашата публика, че сухите и безцветни фактове, нашарени с дати и цифри, не привличат твърде читателя, а само кабинетни любители, за които аз не пиша“. За да стигне историческата правда по-непосредно до сърцето на читателя, необходимо е конкретният материал да бъде сгрян от огъня на творческата личност, зад събитията да се видят хората, да се разкрие техният живот, богатите им образи. Следва писателят така да се вживее в историческите факти, че да ги изложи обогатени от собствената му идейност, от цялата му дешевност. Дори и непосредните си наблюдения големият творец не ги излага в самороден вид — те получават обагреността на авторската личност. Или с други думи националните и социални идеи, заложиени в историческия материал, трябва да преминат в художествената идейност на литературното произведение. За да се почувствува грандиозността на описаната действителност, тя трябва да бъде дадена далеч по-богата, по-пълна и всеобхватна, по-драматична и вълнуваща, отколкото онази, която историкът установява в научните си издирвания. И наистина вместо сухи биографии и описания на исторически събития Захари Стоянов ни е оставил първокласна историческа белетристика, вълнуващ разказ за една от най-величавите епохи от националното ни развитие. И той заслужено бе наречен от Ал. Балабанов „класик на българската проза“.

Макар цялото повествование да е изградено на документална основа, човек добива впечатление, като че авторът свободно фабулира. И наистина той не се страхува да доразвие онова, което в документа е само затнато, да допълни нещо, което логиката налага, творческата интуиция подсказва. Непосредствените му живи впечатления за много от разказаните събития, за общия дух на епохата изиграват огромна положителна роля в това отношение.

Произведенията на Захари Стоянов трудно могат да бъдат причислени изцяло към определен литературен жанр. Дори и „Записките“, в които преобладава мемоарният елемент, не са спомени от рода на типичните мемоарни произведения. И биографиите на Левски и Ботев, и книгата за Четите, и „Записките“ носят белезите на различни жанрове, представляват особена документална историческа проза. Оттук и особеният начин на повествование.

Неоспоримите качества на Захари Стоянов като белетрист са изяви най-ярко и релефно в „Записки по българските въстания“. Тук неговият художествен метод се разгръща в най-голяма пълнота, историческият материал е получил в най-значителна мяра печата на авторската самобитна личност. Ако другите му съчинения грабват читателя с увлекателния разказ за жизнения път и трагична съдба на легендарните герои, то „Записките“ ни обайват и с величието на събитията, и с епичния размах, с който се предава живота на онова време. Като вещ майстор авторът свободно борави с жизнения материал, води разказа в няколко посоки, прави отклонения, без да изпуска основната историческа и идейна насоченост. Пред нас се разкрива епичната картина на живота, дето величавото и дребовото, епичното и драматичното, високите полети на мисъта и сивото ежедневиe, тревогите и възмущенията на хората, трагичното и комичното в обществен бит и духовна атмосфера, в лични преживявания и социални тежнениия, исторически значимото и лично индивидуалното — всичко се прелива естествено и плавно, завладява ума и сърцето на читателя. Следвайки винаги жизнената правдивост, авторът така обработва и композира историческия материал, че го прави емоционално действен. А когато историческите факти не достигат, за да се уплътни картината, на помощ идва инвенцията, талантът на белетриста. Верният реалистичен поглед му дава възможност да обгледа нещата от всички страни, да ни подсказва за светлините и сенките, за контрастите и хармоничните съчетания, като с мярка използва и въображението, за да обогати историческия разказ. Самоукият писател, излязъл от най-дълбоките низини на народа, сродил се с неговия бит и душевност, сега разкрива широката гама от чувства, настроения, скърби, неволи и тревоги на своите сънародници.

Подобно на големите писатели и Захари Стоянов, покрай основния предмет ни разказва за още много други неща, дава ни живота в неговото многообразие и всеобхватност. Ние се увличаме от описанията на историческите събития, и от онова неизмеримо разнообразие от човешки съдби и характери, от емоционалния тон на разказа, от свежо нарисуваните природни картини, от богатата авторова личност. Или с други думи съдържанието на произведението е много по-широко от прекия предмет на изобразяването. А това е присъщо на големите дарования — във връзка с конкретни събития да се отразят повече страни на действителността, да се долови в най-широка степен жизненото разнообразие — и новото и старото, и идващото и отживялото, и съдбата на героите и образът на автора.

Повествованието си Захари Стоянов започва отдалеч. С каква сурова правдивост и покоряваща откровеност, с какъв искрен хумор се разказва още в първите страници за живота и бита на котленските овчари в Добруджа, за материалната нищета и духовен мрак, за суровите нрави и затъпяващи суеверия, сред които живеят те. Снизходителният хумор, който съпътствува описанието на бита на овчари и еснафи, преминава в гневен сарказъм щом заговори за разните потисници и експлоататори. Още тук авторът загатва за моралния облик на различните социални прослойки, изразява протеста си срещу съществуващите обществени отношения. Вярното изобразяване е съчетано с произнасяне на тежка присъда над безправната действителност. И тази присъда идва не само от преките публицистични съждения, но и от цялостното световусещане на автора, от идейните позиции, от които описва и съди, от етичните и философски изводи, до които се домогва, от формата и начина, по които са предадени тези социални явления. Чрез битовата

обстановка се загатва за социалните проблеми на времето, за облика на тогавашните хора. Пред нас изниква цяла галерия от живи характери на овчари и еснафи, които разкриват психологията на тези съсловия от епохата на Възраждането.

Някои изтънчени естети са склонни да търсят натурализъм в тези дълбоко правдиви страници от епичното изложение. Разбира се, Захари Стоянов нито за момент не скрива суровостта на нрави и обичаи, нечовешките условия за живот, но той не копира, а типизира и индивидуализира, разкрива епохата в нейната пълнота.

Неоснователни са, от друга страна, и мненията на онези, които смятат, че цялата първа глава от „Записките“ била откъсната от прекия предмет на изложението — Априлското въстание, и следователно — ненужна. Едва ли е необходимо да се доказва колко проникновено Захари Стоянов е схванал необходимостта да започне своя разказ отдалеч, да ни подсказва за цялата онази общественно-икономическа, духовна атмосфера, която подготви духовете за по-сетнешните величави дела.

Следвайки да разказва за перипетиите на жизнената си съдба, мемоаристът постепенно ни въвежда в друга атмосфера, атмосфера на революционен кипнеж, на пробуждане на националното съзнание, на подготовка на великото народно изпитание. В този обновителен процес проглежда и доскорошният абаджийски чирак. Отсега нататък неговата съдба се слива със съдбата на революционното движение. С непрекъснатото растящо напрежение читателят следи епическото изложение, дето умело са вплетени историчното с автобиографичното, личните преживявания и съждения с обективното историческо развитие. Авторът така ни разкрива хода на събитията, че ние чувствуваме как постепенно се надига народната мощ, как се усилюва тътенът на народното негодувание и устрем за разправа с вековните поробители. Не са пропуснати подробности на случки и събития, които идват да засилят правдивостта на историческия разказ, да внушат по-голяма убедителност и жизнена правдивост. Като че ли присъствуваме на покъртителната сцена при самоубийството на Ангел Кънчев, на драматичните заседания на Гюргевския революционен комитет, като че ли следваме автора при обиколките му из рупчанските села, за да подклажда огъня на бунта. От проникателния поглед на разказвача не са избегнали нито външните черти, нито психологическият свят на онези, с които се е срещал и работил, различието в бит, настроения, постъпки на отделните обществени слоеве. Този контраст в психология и в обществени убеждения се подсказва под различни форми, с голямо жизнено богатство. Доловено е разнообразието от обществени и индивидуални конфликти. С епична широта е разкрит драматизмът на епохата. Сърдечността и откровеността не напускат автора и когато разказва за обикновени неща, и когато предава моменти на напрежение и изпитание. Как правдиво например се говори за боязливостта и малодушието на хората, които е трябвало да участвуват в Старозагорското въстание, за разочарованията и вълненията на малцината бунтовници, за лишенията, които сам изживява из дебрите на Стара планина, за трагичната гибел на братя Жекови; с какво отвращение се разкрива гнусното предателство на русенския митрополит Григорий!

Реалистичното изобразяване е богато нюансирано, в зависимост от характера на възпроизвеждания момент. Авторът умее да намери съответния стил и тон — ту спокоен и равен, ту романтично-патетичен, ту хумористично обогатен. Така, когато ни разказва за събранието на рево-

люционните комитети в Оборище, за ентузиазма при обявяване на въстанието, за народното въодушевление при посрещане на „Хвърковатата чета“ на Бенковски повествованието е наситено с вълнуваща романтика, с патос, който кара да затрепти всяко патриотично сърце. С романтична прелест е скицирана картината на самото Оборище: тайнствената тържественост на обстановката — вековните букаци, полъхвани от титански ветрец, окачените блестящи като звезди фенери, ремонтът на близката река, кръстосаните оръжия, пристигането на апостолите — всичко говори за величието и важността на делото, което трябва да се извърши на това историческо място. Насядалите в кръг делегати — въоръжени и препасани — тихо запяват бунтовна песен. „Тихата нощ, стръмните непроходими околности на Оборище повтаряха и потретьаха ехото на хайдушката песен, която гърмеше и страшно се отражаваше из гората. Три четири чакмаклии шишинета изреваха между депутатите и едни „да живеят“ се изтръгна из гърдите на всичките. Иди после това и всеки става бунтовник!... Никому не идеше сън в тая тържествена минута, в тая независима държава, гдето соколите пишеха закони, гдето нямаше ни турски заптии, ни коварни фанариоти, ни пък изедник чорбаджия“ — продължава авторът все със същия приповдигнат тон. И сред тази романтична обстановка мощната фигура на Бенковски въздейства с по-голяма сила, думите му звучат като безапелационни заповеди, величествената му осанка повелява, всява респект. Картината при полагане на клетвата завладява не само с величието на момента, но и с начина, по който е нарисувана. Бунтовният поп Груя, с препасана сабя и с кръст в ръката, застава посреди депутатите „гордо и величествено“. „Бенковски и другите апостоли наведоха саблите си надолу в знак на благоговение... Представителите, всичките гологлави, със запалени свещи в ръцете, посреди белия ден, стояха неподвижно около свещениците няколко крачки настрана. Гробна тишина настана: само гръмливият глас на свещеник Груя ехтеше „из букака“, който вместо обикновеното „верую“ високо произнася „верую во единого хъша балканского, яко той ест твой бог и спасител“ и накрая изпразва двата си арнаутски पिщови във въздуха.

Авторът вече е напуснал спокойния епичен тон на повествование, той изцяло се е вживял в онези драматични дни, повишената емоционалност удря печата и върху вътрешното съдържание, и върху формата на разказа. Сега и патетичната реч, и приповдигнатият тон, и романтично-героичните видения, и хиперболичният стил идват съвсем естествено. Революционната романтика се налага от правдивото изобразяване на онази натегната атмосфера. Драматичните моменти, патриотичният патос, обхванал всички, трудно могат да бъдат отразени без формите и средствата на романтичното изобразяване.

Получаването на кръвавото писмо изменя хода на събитията, поставя на изпитание апостолите. Жребieto е хвърлено. Сълзи бликват от умиление, радостни братски прегръщания. „Трагическа беше минутата! Панагюрските комисари гледаха със страхопочитание на сцената, никой не смееше да шавне; всички мълчаха! За говорене имаше много, но чувствата не позволяваха, те тържествуваха и над благоразумието и над куража“. Как лаконично, образно и внушително се подсказва за онези върховни минути на напрежение. Столетия потисканата народна енергия се отприщва, камбаните бият тържествено, отвсякъде се носят възгласи „бунт“, „на оръжие“, „свобода“, из улиците вече шеству-

ват първите бунтовници с развят зелен байрак. Из средногорските долини ехти песента „Ха народ поробен“, с цветя, песни и хоругви посрещат из селата четата на Бенковски. Бунтовният глас на войводата гърми навсякъде: „Отвориха се неговите уста и никак не искаха да млъкнат. Огън и пламък излизаше от него“.

С размаха на вдъхновен художник, с проникновението на дълбок психолог Захари Стоянов описва дните на върховна радост, на патриотично опиянение. Героичната романтика на борбата е предадена със завидно майсторство. В необикновени моменти обикновените хора проявяват необикновени качества, неподозирана борческа енергия. Сам в центъра на въстанието, в съзнанието му са се запечатали картини, които сега той извайва със същия онзи патос, с който народът е посрещнал вестта за идващата свобода. Картината, когато селяните от Лехчево, въоръжени кой с каквото може, запалват домовете си и тръгват със скрибуцащи коли към балкана, когато сред виенето на псетата и мученето на добитъка пламъците обхващат родните им домове, е достойна за четката на всеки голям художник. Сълзи парят очите на всички, плаче и Бенковски. И в този върховен момент той има една мечта: „— Боже! Дай ми сила и надей ме оставя сам; помогни ми в святото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тиранина, — казва Бенковски — и сълзите му рукват още по-силно. . .“ С отложени калпаци селяните слушат своя войвода, думите му отекуват дълбоко в сърцата. Настъпва пълно сливане между народ и водач, изпъква дълбокият исторически смисъл на подвига на априлци.

Силата на З. Стояновия реалистичен метод се проявява при изобразяване и на масовите сцени. Да си припомним например картината на Оборище, първия ден на въстанието в Панагюрище или пък народните хора на Еледжик. И тук повишената емоционалност, патетичните сцени не са попречили да се видят и обикновените неща, да се рисува жизнено правдиво.

Жизнената суровост на повествованието се разгръща с всичката неумолимост, когато настъпва трагичната развръзка. Обхванатата в пламъци Тракия, чието сияние озарява склоновете на Родопите, на Средногорието, обърква съзнанието, хвърля в смъртна тревога и народ и водачи. С колко жизнена правдивост и психологическо вглъбяване авторът предава онези бързи преходи в съзнанието и душите на хората, изправени пред такива неочаквани поврати. Огън и кръв опустошават въстаналите села. Слънцето се скрива, настъпва студеният мрак на погрома. Мрачната нощ ляга не само над природата, но и в душите. Само планинските усои остават безчувствени на великата трагедия. „По обикновено, студеният балкански ветрец не закъсне да повее откъм долината на бистрата Тополница. Люлееше той зелените букови листи, покланяше му се високата папрат и сърбица, като на нощен бог, но никоя жива душа не беше в състояние да се развесели от неговите пролетни приятности.“ А ако по-преди планинският вятър е пригласял на бунтовната песен, то сега той разнася „по планинските върхове миризмата на разлагащите се вече трупове по долината на Панагюрище“ или „пресипналите гласове на умиращите деца из гората Разлатица или пък грубият глас на турската стража.“ Бунтовното и опиянено Панагюрище сега „гори като запалена борика, . . . само тук-там, когато пламъците избухваха от някое голямо здание, наскоро запалено, върховете им тържествуваха над цялото. Подплашените кучета, които обикаляха като обсадна войска

около селото, виеха и лаеха до сините небеса“. Такава картина наблюдава Бенковски с четата си от връх Лисец.

Тези и много други моменти от мемоарното повествование доказват, че Захари Стоянов умее да изобразява не само епични сцени на социални конфликти или ежедневиия бит, да вниква в душите и сърцата на хората, да извайва образи на малки и големи герои, но и да вижда величието на природата, да отразява и оживява природния пейзаж, да рисува с ярка пластичност дивите урви и непристъпни усои на балкана, да вплита в една тъкан и човешки страдания, и природни явления, да предава безпомощността на човека пред неукротимата природна стихия.

Дори и в най-тежките часове, когато рухvat най-светлите надежди нашият автор не изгубва способността да се възхищава и любовува на природата, да сравнява, да изобразява и изгряващото слънце и настъпващия залез, и бученето на вятъра, и ромона на реката, благоуханието на здравеца и рева на бурята, като не забравя при всички случаи да подсказва и внуши за чувствата и преживяванията, за страданията и бляновете на тръгналите без посока и цел въстаници. С каква динамичност например е предадена нощната буря, която като че ли идва да засили трагизма на разпръснатите и останали без подслон въстаници. „С настъпването на нощния мрак отведнаж притъмне дотолкова много, щото две крачки настрани мъчно можеше да се види човек или друг какъвто и да бъде предмет. И зарева тогава Балкана във всичкият свой ужас и трепет, като че да беше разиграно море, и запе той оная своя песен, пред която трябва да се съкруши всяко сърце, всяка вирната и необузdana глава. Затреще, заплюще наоколо, заскрибуцаха клонищата, опрени един от други, стана страшно, стори ни се, че събарят цели гори, че се отваря небето, че целият свят иска да се разруши, вселената да пропадне!...“ Авторът улавя движенията на природата, в рисуването на картините влага свое чувство, изразява душевни състояния. Нарисуваните картини по простота и свежест, по контрастност и романтична внушителност не отстъпват на най-добрите описания, които срещаме за легендарния балкан било в народната песен, било в творчеството на големите писатели.

Захари Стоянов е чужд на самоцелните описания. За него природата е нещо повече от външен декор или фон на събитията. На нея авторът гледа като на страна от живота на народа, на епохата. Когато се прекланя пред величието на природата, когато се възхищава от нейната красота, от нейната необозрима мощ, той не пропуска да отбележи, че изнурените четници оставали слепи и глухи на нейната прелест; пусти остали и бистрите извори, и китните треви, и пеенията на птиците и обаятелния зефир „и всички други прелести, когато няма хляб...“ Авторът се гневи на неоснователните натяквания на чужденците, че българите оставали чужди на природните красоти. „Можел ли е българският народ да погледне с усмивка и с нежност към невинните цветенца, когато собствени неговии деца са пъшкали под тежки неволи“. Не говори ли всичко това за зрелостта на авторовото светоусещане, за реализма на художествения му метод, за искреното самобитно, непритворно отношение към жизнените и природни явления!

Както при изобразяване на човешките характери и обществените конфликти, така и при описание на природата той използва различни тонове от богатата си художествена палитра. Нарисуваните природни картини са ту величаво романтични, ту сурово реалистични или пък

задушевно лирични. С еднакво майсторство са предадени и едните и другите, нарисувани са с най-разнообразни художествени средства. Ви-наги обаче те целят да подсилват една или друга страна на обществените явления, на човешките преживявания. Пейзажът подсилва идейното съдържание на историческото повествование, съгъства атмосферата на епохата.

Разказът на мемоариста протича епично и непринудено. Искреният тон ни грабва и ние следим с притаен дъх перипетиите на лична и обществена трагедия. С какъв драматизъм се разказва например за мъките, изпитанията, лишенията на разпръснатите се въстаници от хвърковатата чета, за гнусното предателство на дядо Вълчо, за смъртта на Бенковски, за скитането на самия автор от затвор на затвор: окъсани, измършавели, гладни и боси, помръзнали и мокри те проявяват нечовешки усилия, за да не изгубят сили и съзнание. От тези вълнуващи страници ние узнаваме колко е сложна човешката душа, колко са богати и необозрими преживяванията и чувствата на хората при различните обстоятелства, как и най-великата личност в напрегнати моменти попада в плен на несъзнателни рефлексии. Така дълбоко всичко се е запечатило в душата на мемоариста, че внушителната сила на разказа не отстъпва на силата на някога преживяното.

Характерна страна в метода и стила на Захари Стоянов е, че той не изпада в изкуствен патос, не се старае да украси нещата, разказва без излишен героизъм и афектация, откровено и скромно, без да се крият естествените човешки слабости. Колко откровено например той описва смущението на панагюрци при първите викове „бунт“, „на оръжие!“ Колко сърдечно говори за обхваналия го страх, когато остава сам в балкана, за недостига на сили да сложи край на живота си, за подигравките с човешкото му достойнство из турските затвори и т. н. Склонен да се взира в душевното състояние на околните, той не щади и себе си, безпощадно се самоанализира. От тънката му ирония не убягва и собствената му личност.

Авторът не скрива и слабите страни на въстанието, някои комични положения, в които изпадат бунтовниците, бързото униние и разочарование на народ и на ръководители щом се сблъскват със суровата действителност. Често Захари Стоянов се домогва до философско отношение към живота. Обладан от една неизмерима вяра във величието на делото, способен да се вживява, да реагира при първия допир с нещата, авторът създава страници, пълни с историческа неумолимост и човешка правда, с жив отклик на едно патриотично, хуманно сърце.

Може авторът да е изпуснал някои епизоди, случки и факти, което кара да възнегодува педантичният историк, може някои моменти и герои да са заострени в една или друга насока, може да са пресилени „симпатиите“ към едни, „антипатиите“ към други — това не накърнява историческата картина. Историческата правдивост се постига от дълбочината на мисълта, от значителността на характерите, от плътността на образите. Тук се състои и разликата между обикновения историограф и писателя. Последният пристъпя като творец — чрез подбор на най-характерните факти и черти на героя, чрез типизиране и заостряне той дава вярна картина на епохата.

Колко много лица, колко много образи, какво богатство от характери са вместени в широката канава на историческото повествование. Читателят има възможност да види в пълнота живота на народа в онова

време, да почувствува типичната възрожденска атмосфера, обаятелната романтика на народния устрем за свобода. Дори и в най-напрегнатите моменти, в разгара на въстанието Захари Стояков намира възможност да ни подсказе и за други страни от живота, които по начина на описанието контрастират на общата героична атмосфера. Да си припомним например случая с момченцето Мацко, което „босо и опърпано“, препасано с „ръждив пищовец без кремък, а конят му без седло вързан за врата само с поясът му“ — настоява да се включи в хвърковатата чета. И комично и трогателно и толкова показателно за състоянието на духовете, за всенародния ентусиазъм! С голяма колоритност е описан съборът в Панагюрище. Авторът знае да използва отделните черти или факти, за да разкрие някаква съществена страна, да направи обобщаващ извод. Пред читателя непрекъснато се явяват лица от всички обществени среди, от различни националности, от различна възраст, всеки със свое отношение към събитията. Наред с изтъкнатите бунтовници и революционери срещаме и обикновени хора, покрай представителите на народната интелигенция виждаме и селяни, овчари, сред патриотите се промъкват и предателите. С отношението си към народната революция това множество от хора се обособява в два лагера, между които се води непрекъснатата борба. Всяко лице е представено с индивидуалните си черти, с особеностите в бит и мисловност, във вътрешен строй и език. Сполучливата типизация на образи и характери спомага да се вникне по-надълбоко в идейната тъкан на творбата. Тук писателят проявява несъмнени качества. Личността е видена и в индивидуално неповторимия ѝ облик и с характерните черти на обществената прослойка, от която изхожда. Авторът постига индивидуализация и във външен портрет и в психичен свят, в бит и език. Обрисуваните герои са живи същества, от плът и кръв. Характерите се скицират главно във връзка с конкретни обществени отношения, конфликти и житейска орис. В единния стремеж към национална свобода авторът е успял да види и разграничи многообразието от характери, индивидуалното у всеки обладан от общия идеал. Чрез индивидуализиране се изразяват различни аспекти на исторически закономерното.

Разбира се, художествената типизация при рисуване на исторически личности е ограничена от данните, получени по научен и бисграфичен път. Тук писателят не може свободно да фабулира, да се носи на крилата на творческото си въображение. Тук творческата работа за създаване на типизирани образи се състои предимно във внимателния подбор на факти и черти, в акцентуването върху същественото, в отхвърляне на незначителното, нехарактерното, в разкриване на социално историческата същност на героя, без, разбира се, да се отминават детайлите, които носи всяка личност. Често авторът ни разказва за случки, които на пръв поглед не са свързани с описаните исторически събития, нямат никакво особено обществено съдържание. Те обаче имат своето художествено оправдание, загатват за духа на епохата, имат естетическо значение.

Читателят за момент не подозира, че авторът на „Записките“ е използвал похвати, характерни за другите литературни жанрове, — така органически са сраснали типизирани образи и картини с историческата достоверност на събитията. Постигнато е хармонично съчетание между история и художествена проза. Разказвачът се е вживял в съдбата на своите герои и трудно е да се разграничи где свършват историческите факти и кое е плод на творческата интуиция на писателя. Проявената

художествена мяра и усет предпазва „Записките“ да се превърнат в сборник от исторически сведения и епизоди или пък в неубедителен, недостовирен разказ за миналото.

И ако за художествения талант на един писател се съди от това доколко той е успял да въплъти идейния си замисъл в образи и картини, да изгради жизнени характери, то Захари Стоянов несъмнено следва да бъде причислен към безспорно талантливите български белетристи. Именно чрез жизнената съдба и образите на голямото множество от герои той разкрива историческото съдържание, идейното и нравствено богатство на епохата. Историческите събития са видени и разказани чрез битието и душевния свят на човека, на неговия обществен идеал. И това е именно, което сродява така близко мемоарите на Захари Стоянов с белетристиката. Реализмът на историческото повествование идва от ясният идеен замисъл, от вярното наблюдение, от творческото въображение — способно за обобщение и синтез. Вярно изобразените характери увеличават идейната сила на произведението.

С истинско преклонение се отнася Захари Стоянов към тружениците на народното дело — малки и големи, рисува ги с идейно проникновение, с разнообразни средства, без да скрива проявените слабости в постъпки и характери. Непресекващият хумор в тези случаи е безобиден, докато при характеристиката на отрицателните типове ярко се чувства изобличителният саркастичен тон на автора. Само с един епитет например се подсказва за благородството на Волов. Макар и стеснителен, той печели уважение чрез духовното си превъзходство, с безкористната си готовност на всякакви жертви в името на делото. В образа му са въплътени черти от възрожденската демократична, хуманистична революционна интелигенция. А ето как лаконично е представен образът на автора на кървавото писмо Т. Каблешков, когото Захари Стоянов вижда за пръв път в Ловчанския затвор: — „с бледно изнурено лице, очи светли, които стреляха решителност и буйност“. И в най-тежките минути той не пада духом, гордо заявява пред турците причините на въстанието. Пред лицето на смъртта Каблешков разказва на другарите си по участ увлекателни анекдоти, оптимизма му не отслабва нито за момент. Описвайки трагичната му смърт, нашият мемоарист заключава: „В това лице, което скоро трябвало да изгние, се мъчили любопитните да открият всичката дълбока тайна и развръзка на трагическия акт на миналото, на теглилата, на борбата. Те гледали в това лице всеобща жертва.“ С подобно преклонение, с обобщаваща размисъл се рисуват и образите — кога по-плътнo, кога по-бегло — на Ангел Кънчев, на баба Тонка, на Петлешков, Иван Арабаджията, Кочо, на другите дейци. Ние се възхищаваме от техния патриотизъм, от тяхната душевна красота, от революционния им хуманизъм, от безпримерния им стоицизъм. Начинът на изобразяване величието на тези герои ни напомня за патетично изваяните образи от „Епопея на забравените“. Макар и с различни средства и форми внушителната сила на образите е съизмерима.

И двамата възрожденци рисуват народните герои с жизнена правдивост и героична романтика, с емоционално действена сила. Героичната романтика — така характерна за редица произведения на Захари Стоянов — идва от характера на събитията, които се описват, от духовното величие и патриотически подвиг на хората, от дълбокото сродяване на писателя с патоса на епохата. А всичко това обогатява реализма, художествения метод на повествователя. Макар някога Захари Стоянов да

рисува своите герои с изключителни черти и в изключителна обстановка — това не изменя жизнената правда, не пречи за разкриване на характерни черти на епохата. Разбира се, както Вазов, така и Захари Стоянов не стигат до революционната романтика на Христо Ботев, както не можаха да вникнат по-дълбоко и в социално-революционния смисъл на Априлското въстание, нито пък в процесите на социалното разслоение. Макар понякога да се явяват отделни прозрения за прогресивните сили на бъдещето, основното у автора на „Записките“ е вярата, че осъществяването на възрожденските хуманистични идеи ще осигури социална справедливост. Той не можа да види положителния герой на бъдещото общество — колкото и безпощадна да е критиката му към буржоазните власти.

От всички дейци най-всестранно е характеризиран Бенковски — пламенния ръководител на въстанието. Него авторът на „Записките“ ни го представя от различни страни и при различни обстоятелства — и когато героят е в своя апогей, и когато изживява всенародната покруса, собствената си трагедия. Пред нас се откроява един монолитен характер, с богатство от светлини и сенки, с внушителна изразителност, с ярка неповторима индивидуалност. Пластично нахвърлените контури на физическия му портрет подсказват за душевно и идейно величие. „Той можеше да има възраст приблизително 28—30 години, ръст тънък, висок, гърди изпъкнали напред, глава вирната назад, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и привлекателна, руси мустаци, тънки и доволно дълги, закривени от само себе си към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи ясни сини, поглед пронизателен, коса и вежди руси, както и мустаците му — изобщо човек личен, човек, който беше в състояние да привлече всеки смъртен само с външните си качества. При това като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата му реч, разправянето с ръкомахане, обръщенията му с хората, които не оставяше да се почесват и да излагат своите мнения пространно и да го учат на ум, вие ще имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски“. Сам Захари Стоянов е обаян още при първия досег с величавата фигура на войводата и с трогателна откровеност признава: „И ние сме били апостоли; ако захванеха да бегат тия последните, нашата скромност ще отиде на вересия“.

Бенковски безгранично вярва в силите и възможностите на народа и иска да вярват в него. Как властнически той налага волята си в Оборище, с каква спонтанност накарва всички да го следват! А когато при обявяване на въстанието вижда народното опиянение, той цял запламтява, духовната му и физическа енергия избухват със силата на народната стихия, ясно осъзнава историческата си мисия. А само няколко дни след това, при погрома на въстанието Бенковски става неузнаваем. Подсказана е душевната драма, която разкъсва цялото му същество, изпъкват противоречията в тази интересна личност. От сега нататък той се изравнява с останалите обезверени смазани въстаници, не може да прикрие неизмеримата си болка, терзанията си. „Сега той мълчеше, въздишаше, слушаше всекиго, а понякога дори и плачеше. . .“ И ако покрусата на другите е голяма, то на войводата тя е неизмерима. Ние разбираме неговата болка, страдаме заедно с него.

С верен усет за роля и значение на народ и водачи в историческите събития Захари Стоянов заключава: „Бенковски беше велик, когато

беше велика и народната воля и желание. Падна народната воля — трябваше да падне и той.“

И най-добросъвестният историк не е в състояние да ни разкрие тази страна на априлци, да вникне в душата на героите, да разбере чувствата и преживяванията им в различните етапи на епичната борба, да очертае индивидуалното на всеки деец. А това е именно, което предава неизмеримата художествена сила на съчиненията на Захари Стоянов. Тук пламенният патриот — историограф и проникновеният белетрист се взаимно допълват, за да създадат произведение с голяма действена сила.

В идейния образ на Бенковски са намерили възплъщение много черти от идеологията на българските революционни демократи, от героичната романтика на освободителната борба. Той схваща селския характер на въстанието, ненавижда чорбаджиите, привържениците на просветителския еволюционизъм, страстно обича обикновените труженици, простите селяни, заповядва да не тероризират бедното и мирно турско население. „Нашата цел не е да нападаме на сиромасите и угнетените селяни, биле тия българи или турци. Ние сме въстанали не против мусюлманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са въобще врагове и на двата народа“, — заявява той на пленените турци. В образа на Бенковски — изграден с рядка релефност и пластична обогрещеност, с внушителност — е отразен народният устрем за национална и социална свобода. В неговата богата индивидуалност е разкрита дълбоката същност на национално-революционното движение.

За умението на Захари Стоянов да индивидуализира и типизира говори и живописният портрет на поп Грую. Внушителната му осанка, мощен глас и артистични похвати засилват романтичната атмосфера при полагане на клетвата на Оборище, при освещаване на знамето в Панагюрище. С препасана сабя и силяхлък, със затъкнати пищови, с дълга разпусната коса, възседнал на кон и с наметната черковна мантия, той е един от най-оригиналните въстаници, с типични възрожденски черти. Детайлно нарисуваният външен портрет вече говори за важни черти от духовния облик на този възрожденски патриот. Но колко неумолима и неизвестна е човешката съдба. Нищо не е останало по-късно от този обаятелен образ, когато авторът го вижда в пловдивския затвор — смазан и тялом и духом, бунтовният поп Грую е станал неузнаваем. Авторът често използва контраста във външния портрет, за да посочи превъзплъщенията на човешката душа, в зависимост от жизнените обстоятелства.

Колоритно и свежо Захари Стоянов рисува редовите хора — съмишленици и противници на делото. Макар духът, тенденциите, идеалите на всяка епоха да се отразяват най-пълно в ярките индивидуалности и обикновените хора подсказват за интересни страни на епохата. Авторът не забравя дълбоките народни низини. Широтата на художественото виждане обхваща движението на живота. И ние добиваме знание не само за по-видните участници в описаните събития, но и за широките народни слоеве — без които е немислимо правдиво, реалистично историческо повествование. Подобно на един от своите учители — Гогол, Захари Стоянов се стреми да покаже необикновеното у обикновените хора, да види човека и в ежедневието и в изключителна обстановка. Писателят-реалист не може да мине без по-бегла или по-пълна характеристика на обикновените труженици. И тук Захари Стоянов проявява завидно умение. Лаконичните съдържателни характеристики улучват типични черти във физическия образ и морално-психическия

облик на героя. С епична широта са предадени и моменти от жизнения им път, доловени са техните преживявания, колебания, тревоги. Да си спомним например как загиват десетките четници от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С каква сурова правдивост и героична романтика са предадени мъките и трагизмът на издъхващите патриоти, покрусени в най-светлите им мечти; с какъв драматизъм е описан разгромът на Бузлуджа — голгота на легендарната хайдушка чета, с какво преклонение авторът се отнася към това историческо място.

„Ех, Бузлуджа, Бузлуджа! Свято и историческо място си ти. Великият оня исполин, който се нарича Стара планина и на който ти имаш чест да бъдеш чедо, няма друго по-свято и по-историческо място от тебе. . . Ти се показва най-много гостолюбива да приемеш в обятията си 26 души светци, ти видя, когато са повали на земята за последен път зеленият байрак, когато полумесецът настъпи на уморения вече лев; ти видя как знае да умира българинът за свобода, как лее той кръвта си за своето отечество. . . Най-после клоновете на твоите дървета бяха най-близки свидетели на трагическия край на оня акт, тие видяха когато бликна алената кръв от гърдите на сливенският герой, когато той изтърва сабята си, когато рухна на земята, заобиколен от храбрите си другари, които лежяха наред с него и скубеха своите коси от смъртоносните болки и рани! . . .“ Картина колкото трагична, толкова и величествена. Сред мъчителните предсмъртни стонове съглеждаме обаятелните образи на героите — вперили очи към мечтаната свобода и щастие.

С разнообразни похвати пристъпва Захари Стоянов към характеристиката на своите герои. Някъде той веднага ни ги представя в тяхната същност, другаде — едва накрая. И автобиографичната характеристика, и портретирането, и косвената обрисовка, и прякото разкриване са използвани най-широко. Авторът умее да подбере художествените средства в зависимост от обекта и момента, който изобразява. Той успява да надзърне в сложната човешка душа, да схване нейните бързи превъплъщения, нейната диалектика. От окото на Захари Стоянов нищо не е убегнало — ни външни белези, ни душевни черти, ни общо поведение, блянове и терзания. Не е необходимо да се привеждат много примери, за да се убедим с каква простота и вгълбеност се загатва за психиката — толкова разнообразна и богата — на онова множество от хора, хора от различни слоеве, с различни интереси и тревоги. Едва ли и най-вгълбеният психолог би могъл да схване широката гама от чувства и преживявания, от радости и терзания, които изпълват душата на хората в онези дни на робски страдания, на борчески устрем и небивал погром.

Повествователят за национално-освободителните борби е чужд на всеки психологизъм. Той ни открехва някое ъгълче от сложната човешка душевност винаги във връзка с конкретни жизнени условия. Понякога дори ни се струва, че твърде малко се вдига завесата, която води към сърцето и душата на героя. Това може би е вярно що се касае до непосредственото разкриване на човешката психика. Най-често обаче авторът ни загатва за нея чрез делата на героите, чрез държанието и поведението им, чрез разговорите.

Следвайки принципа на реалистичното изобразяване, Захари Стоянов не идеализира положителните герои, не вижда само грозното у отрицателните. Дори у тези, към които се отнася с най-голямо преклонение, той не скрива някои проявени от тях слабости — било във външни действия, било в мисли и чувства. Той е чужд на тенденцията на някои

съвременни белетристи да не виждат у положителните герои нито едно черно петно. У героичните личности те не допускат моменти на колебание и страх. Захари Стоянов ни представя своите герои в тяхната жизнена противоречивост, в богатството от черти, чувства, настроения. В това отношение той проявява размаха на големия творец, свободно борави с многообразието на човешката личност, умее да представи героите си в техните противоречиви прояви.

Отгръщайки страница след страница, читателят се пренася в атмосферата на историческите събития и чрез размислите, преживяванията на самия мемоарист и чрез поведението, чувствата, жизнената съдба на героите. С непосредната си жизненост и пълнокръвност образите на тези герои извикват в душата ни дълбока размисъл, силни чувства, искрени възмущения.

Авторът широко използва и хумористичното изображение. Да вижда и комичната страна на нещата е в творческата природа на Захари Стоянов. Той умее да запази едно повишено жизнено настроение, способен е да се шегува и в най-трудните обстоятелства. Да си припомним например някои сцени от овчарския и еснафски бит или преживяванията на самия мемоарист — останал сам в Балкана или по-късно когато странствува от затвор на затвор. Един своеобразен хумор струи като непрекъсващ извор и освежава повествованието. „Защо ми е мене, когато не се подсмея гдето трябва, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния обект, смелия поборник, предателя и пр., нещо което не ще може да направи оня, който не е бил очевидец“ — пише Захари Стоянов още в предговора. Късите лаконични реплики и остроумни подмятания, находчивите сравнения, иронично-сатиричните намеци и комични положения — придават по-голяма жизнена правдивост и по-отчетлива идейна насоченост на творбата. Често хумористичното, сатиричното се чувствуват в подтекста на епичното повествование. Дълбоко съдържателният хумор освежава историческия разказ, обогатява реалността. Чрез хумористичното изобразяване се показват съществени страни от индивидуалното богатство на героя, от нравите на хората, открива се път за по-непосредно вникване в душевността на човека. Добродушният хумор на Захари Стоянов често ни насочва към дълбока размисъл. Не ни ли обхваща трепетно чувство, когато четем страниците за овчарския и еснафския бит, не изпитваме ли състрадание към тези онеправдани люде от социалния ред. Тук трагичното и комичното са заложени в самата същност на явленията и на хората.

Дейците на революционното движение ярко контрастират на онези посредствени души, които или бездействуват в тези напрегнати моменти, или стават оръдие на властта. Вярно са разкрити социалната природа, битът и психологията на всяка прослойка. Ето например как е дадена външността на един представител от онази интелигенция, която остава враждебна на революционното дело. „С тесни панталони, които го оприличаваха на дилаф, с малки черни мустачки, на които постоянно стоеше едната му ръка, с малко червено цветенце, забодено на най-горната петелка на палтото му, с една реч той беше прищъпнат и наконтен филибешка мода от Джамбаз тепе. Той миришеше още на ливанто“. И ние вече разбираме вътрешния свят на този герой, останал чужд на патриотичния подем. Захари Стоянов е безпощаден към еснафското благодушие, към буржоазните нрави, към стремежа у някои среди да подражават на външните маниери на европейците. За

някои тези подробности във външното портретиране ще се видят нужни, те обаче имат естетическо значение за разкриване на душевния облик на героя.

Писателят съпоставя, сравнява миналото с настоящето, за да изпъкне по-ясно пропастта, контрастът между онази героична епоха и дребнавата следосвободенска действителност. От окото му не убегват народните врагове и в двете епохи. Нерядко този контраст се разкрива със средствата на хумора, на иронията, на изобличителния сарказъм. Интересно е да се отбележи, че авторът, който се отнася с такава злъч и злоба към враговете и предателите, когато се докосне до онези огрубели и затъпели селяни, овчари, говедари, които волно или неволно играят ролята на шпиони и предатели, проявява снизходителност и добродушие, злобата преминава в съжаление.

Мемоаристът рисува героите такива, каквито ги е виждал и срещал. „Не се опитах ни най-малко да облагородявам и да претънчавам тия събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и на Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат и ахкат и цитират в разговорите си Гьоте и Хайне — книгата ми не щеше да има български отпечатък, при всичко че е написана на нашия език. Зная средствата на това облагородяване, но не исках да се възползувам“. Здравите му реалистични възгледи подсказват кое да вземе и кое да изостави, да обрисова в пълнота живия човек — с положителните му и отрицателни черти, да посочи лични свои слабости, похвални прояви и на противника, да изтъкне някои дребни на пръв поглед подробности. Винаги обаче той е убедителен, защото гледа на събитията и на хората от позициите на възрожденския демократизъм.

В личността на Захари Стоянов публицистът и белетристът, мемоаристът и битоописателят са здраво свързани, преливат се естествено. Идеиният си замисъл той осъществява както чрез верни обрисовки, на образи и картини, така и с преките си съждения и публицистични отклонения. Последните форми той използва особено, когато иска да изрази отношението си, да произнесе присъдата си над съвременната нему действителност. Преките обръщения, използването на въпросителната форма на изказ, връщането към временно прекъснатата тема, ироничните сравнения се срещат на всяка страница. Това придава един своеобразен публицистичен колорит на изложението. И суровият реализъм, и възвишената романтика, и изобличителният сарказъм се вплитат в един общ поток, — който дава характера на творческия метод на писателя. Захари Стоянов нашироко използва опита на реалистичната ни литература до Освобождението, като смело отива напред в характеристиката и изобразяването на онази напрегната, изпълнена с противоречия действителност.

Дълбоко сроден с народа той си служи свободно с народната лексика, не прави почти никаква разлика между писмена и говорима реч. „В езика вардех само едно правило: да ме разбират и най-простите що искам да кажа“. Вживял се изцяло в епохата и събитията, които описва, той няма особена грижа за подбора на думите и словореда на фразата, следва естествения ход на мисълта, непринудено редува трагичното с комичното, отдава се на размисъл, вплита анекдоти и шеги, отклонява се и пак се връща, но винаги с едно бодро вдъхновение, необвързано с никакви условности. Личност дълбоко впечатлителна, Захари Стоянов владее богатствата на народния говор, разказва живо и забавно, изпълва

изложението със свежи оригинални езикови форми, с пословици и поговорки, с оригинални обрати, с диалектични форми и някои чуждици — главно турцизми, публицистични разсъждения и лирични отклонения, с обобщения и изводи, които звучат като сентенции. Оригиначните епитети и сравнения, ярките контрасти, смелите хиперболи и антитези, ироничните забележки и патетични извисявания, изненадващите въпросителни и възкличания придават ярка раздвиженост на речта. В това отношение Каравеловото влияние се чувства особено осезателно. Макар в стилно-езиково отношение да могат да се посочат редица графавини и граматически несъобразности, те не са в състояние да замъглят мисълта, а напротив говорят за една свежа самобитност, за един творец, който е чужд на огладената напевна реч, който пише с една раздвиженост, характерна за пресъздаваните събития, за личната му съдба. Така авторът се домогва до онова необходимо и мечтано от мнозина единство между жизнено съдържание и художествена форма. Макар и да пише с повишена емоционалност, повествователят за национално-освободителните борби избягва изкуствената ефективност, приключенската занимателност. Разказът грабва читателя със своята жизнена правдивост, с поетическата свежест на изображението.

Един завладяващ патос струи от цялото повествование. Той напирва в сърцето и ума на писателя, намира израз и в характеристиката на героите, и в описанието на природата, и при изобразяване на масовите сцени на въстанието. Като буен планински извор този патос освежава историческия разказ, придава му една своеобразна романтика, която пленява и вдъхновява.

Високата художествена идейност на „Записките“ идва както от величието на авторския замисъл, така и от свежата реалистична образност, от правдивостта на изображението, от яркия национален колорит на цялата творба, от широтата на обобщенията. Множеството сцени и моменти, образи и картини, със своята идейна съдържателност, жизнен драматизъм, пластичност на рисунъка, колоритност на езика, правят от историческите мемоари увлекателен художествен разказ. Интересът на повествованието не спада, а расте и увелича с всяка страница. И тъкмо реалистичното, на места романтично обогатено художествено изображение най-силно внушава историческия смисъл на борбата, сродява ни с патристическия патос на революционните дейци, с героиката на епохата. В „Записките“ е отразена не само една величава епоха, но и една значителна личност — разтревожена от развитието на обществения живот — взел насока, противоположна на дълбоките му разбирания за идейни и нравствени ценности. С еднакво умение авторът конкретизира и обобщава, изтъква индивидуално неповторимото и исторически закономерното. Решил да разкаже своите спомени „като участник и деятел“ книгата се превръща в обстоен национален летопис за онова героично време, пропита с любовта и омразата, с трепетите и възлненията на едно голямо патристично сърце. Въпреки трагичния край на възпроизведените събития „Записките“ са една дълбоко оптимистична творба. Вярата, с която априлци са развели знамето на свободата, е въплътена и в тази бележита летопис. Затова именно тя въздействува с такава сила на читателя и писателя, представлява неизчерпаем извор на идейни и нравствени ценности, на патристично вдъхновение, на материал за по-нататъшни големи художествени обобщения.

Макар реалистичният метод на отразяване да характеризира най-значителната част от творчеството на Захари Стоянов, тогава когато той отстъпва от възрожденските позиции, когато минава на реакционни позиции, в служба на буржоазията, променя се и начинът на виждане, на отразяване. Налице са отклонения от реализма, проявени най-вече в книгата му, за Христо Ботев и за Чардафон Велики.

За разлика от другите възрожденски дейци, образът на Ботев е нарисуван в невярна светлина, идейно обеднен. Въпреки че авторът се отнася с преклонение към личността на великия революционер, той не може да разбере същността на неговата идеология. Описанието се плъзга по повърхността, търсят се ефектни занимателни случки, измислят се цяла редица интриги и епизоди, които не само не спомагат за разкриване на жизнената правда, но изопачават действителния образ. Наистина и тук опитният повествовател разказва увлекателно, рисува сцени и картини, но запознатият с живота и идеите на Ботев читател веднага разбира тяхната художествена неубедителност, веднага проличава тенденцията на биографа към приключенско-забавното описание, към търсене на ефекти. Неспособността на Захари Стоянов да вникне в богатата душевност на революционера-поет го довежда до неправилни съждения, до фалшифициране идеологията на Ботев (вж. М. Димитров — Захари Стоянов като биограф на Ботева, Известия на института „Христо Ботев“, кн. I, 1954).

Захари Стоянов се откъсва от народа, от неговите тежнения и стремежи, изневерява на възрожденските завети, на „радикал-социалистическите“ си схващания — по думите на Благоев, което се оказва фатално и за художествения му метод, за цялостното му възприемане и отразяване на историческата и на съвременната нему действителност. Този идеен прелом заслужено предизвиква критиката на прогресивната общественост, възмущението и на народния поет Иван Вазов. Димитър Благоев подлага на строга справедлива критика общественото поведение и идейни позиции на Захари Стоянов след 1886 г. (Нашите апостоли, Захари Стоянов като публицист, революционер, личност и патриот, 1886 г.).

Обстоятелството, че Захари Стоянов не можа да вникне по-дълбоко в идеологията на революционните демократи се оказа фатално в условията на следосвобожденска България. В края на живота си той минава в служба на буржоазията, което безспорно хвърля сянка върху личността и делото на голямия писател-историограф.

★

Като писател-историограф и мемоарист-белетрист Захари Стоянов заема видно място в историята на българската литература. С най-значителния дял от книжовното си дело той продължава демократичната, реалистичната линия, начертана от предосвобожденските ни писатели Чинтулов, Раковски, Славейков, Друмев, Каравелов, Ботев. Неговите произведения вече цели десетилетия въздействуват и очароват и с историческото си съдържание и с идейно-патриотичния си патос, със социално-етичното си звучение, с жизнено правдивото си повествование, с героично-романтичните образи, с реалистичните описания на социални конфликти и човешки съдби. Човек отгръща страница след страница от книгите за Левски, за Каравелов, за хайдушките чети, за Априлската споменица и не знае от кое да се възхищава: от значимостта на историческите събития или от епичната картина на тогавашното ежедневие, от вели-

чието на героите или от богатия духовен свят на обикновените люде, от емоционалния искрен тон на разказвача или от пластичността на пейзажа. Нас ни поразява наблюдателността и проникателността на автора, историческата и психологическа достоверност на изображението, възненията и чувствата, патосът и хуморът на писателя, дълбочината на мисълта, силата на словото. Исторически събития, жизнена правда, идейност и художественост са в неразривно единство. Затова именно произведенията на Захари Стоянов никога няма да остарееят, ще се търсят от всеки, който иска да почувствува духа и патоса на онази величава епоха, да се сроди с тежненията и бляновете на тогавашните хора. Никой писател и поет, който е насочвал художествения си взор към възрожденската епоха, не е могъл и не ще може да мине, без да използва най-широко създаденото от Захари Стоянов. И Иван Вазов, и Пенчо Славейков, и редица съвременни творци черпят знания и опит от книжовното наследство на именития мемоарист. Величавата летопис за национално-революционното движение става школа и за мнозина автори на мемоари за антифашистката партизанска борба. Много са признанията за неизмеримото въздействие на „Записки по българските въстания“ и за разгаряне на патриотичния огън, и за стоическо понасяне на всички изпитания, и като пример за мемоарно-белетристично отразяване на преживяно и изстрадано по време на епичната антифашистка борба. (Този въпрос е подробно разгледан от Кръстьо Генов в книгата „Нашата мемоарна литература за партизанското движение“, 1958, стр. 138 и сл.). Макар и при различни исторически условия личността на Захари Стоянов е обайвала и като патриот-революционер и като писател-мемоарист.

Днес литературната ни наука, освободила се от всяко предубеждение и догматизъм, обективно преценява силните и слаби страни от книжовното наследство на Захари Стоянов, което наследство може и следва да бъде използвано за по-нататъшното развитие на националната ни литература, за сродяване на съвременните ни поколения с героичното минало, за да станат предани строители на настоящето, вдъхновени творци на бъдещето.